

ABDULLA SURUN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TÜRKÇÜLÜK VƏ İSLAMÇILIQ

Məqalədə qeyd olunur ki, Abdulla Sur yaradıcılığında soydaşlarını, dindaşlarını tərəqqiyə, maariflənməyə səsləməklə yanaşı, islamlıqla türklüyün dirilişi və inkişaf yollarını da göstərmişdir. O, bir tərəfdən hazırda cəhalət, geriçilik dövrünü yaşayan türk-müsəlman xalqlarının problemlərinin əsas mahiyyətini göstərməyə çalışmış, digər tərəfdən Qərbə nisbətə geridə qalan Şərq xalqlarının, o cümlədən türk-müsəlman millətlərinin çıxış yollarını aramışdır. Azərbaycan türklərinin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparən Abdulla Sur hesab edirdi ki, artıq bütün millətlər kimi türk-müsəlman xalqlarının da milli cəmiyyətlər yaratması, milli-dini birliyə nail olması vaxtıdır. Xüsusilə də, milli birlik, yəni Türk xalqlarının birliyi yolunda o, ortaq Türk dilinin olmasını vacib hesab etmişdir. Bizcə, onun dünyagörüşündə Türk-İslam aləminin vəziyyəti və çıxış yolları ilə bağlı irəli sürdüyü bir çox mülahizələr günümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Məqalədə o da göstərilir ki, Abdulla Surun dünyagörüşündə islamlıq və türklük mühüm yer tutmuşdur. O, islamlığı nəinki müasirləşməyə zidd saymış, əksinə çağdaşlığın, yenilikçiliyin əsasını təşkil etdiyini bəyan etmişdir. Sura görə, bunu iddia edənlər ya islamiyyətin əsil mahiyyətindən xəbərsizdirlər, ya da bilərəkdən cəmiyyətin şüurunu qarışdırırlar. Onun fikrincə, həqiqi mədəniyyət islamiyyət deməkdir, əsl mədəniyyət nə isə islamiyyət də odur. Sur Türkiyə türkləri və Azərbaycan türklərinin həm dillərinin, həm də soyköklərinin bir olduğunu bəyan edirdi. Onun fikrincə, sadəcə Osmanlı türkcəsi Azərbaycan türkcəsinə nisbətən bir qədər çətin anlaşılır. Buna səbəb də Osmanlı türkcəsinin ərəb-fars dillərinin təsirinə daha çox məruz qalmasıdır. Bu baxımdan da o, yazı üslubunda Azərbaycan ədəbi türkcəsinin Osmanlı ədəbi dilinə oxşadılmasının əleyhinə olmuşdur. Sur hesab edirdi ki, ortaq türkcə Osmanlı və Türkiyə türklərinin mümkün olduğu qədər, ərəb-fars dillərindən kənarında formalaşmalı və inkişaf etməlidir. Sur məqalələrində 20-ci əsrin əvvəllərində aş vermiş erməni-müsəlman münaqişələrinin mahiyyətini, o cümlədən “erməni xisləti”nin fəlsəfəsini açıb göstərməyə çalışmışdır. Buradan aydın olunur ki, “Türkyə hüduvunda Qars oblastı ilə İrəvan vilayəti”nin türklərdən təmizlənməsi təsadüfi olmamış, gələcəkdə bu torpaqların hesabına “erməni dövləti”nin yaranmasına zəminlər yaradılmışdır.

Məqsəd – A.Surun maarifçilik və ictimai-siyasi görüşlərini, o cümlədən türkçülük, islamlıq ideyalarını təhlil etmək.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Tədqiqatın nəticələri – A.Surun ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: islamçılıq, Türk-İslam birliyi, türkçülük, ruslaşdırma, farslaşdırma, turançılıq, maarifçilik

Giriş

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Abdula Sur (Abdulla Məhəmmədzadə Tofiq) 23 iyul 1883-cü ildə Gəncədə anadan olub. Bunu, Surun çağdaşlarından olan Hüseyn bəy

Mirzəcamalov irəli sürmüşdür. O, yazırdı ki, Sur Tiflis xəstəxanasında olarkən onunla görüşmüş və tərcümeyi-halını da əldə etmişdir. H.Mirzəcamalov Sur vəfat etdikdən sonra onun tərcümeyi-halını “İqbal”, “Təzə xəbər” qəzetlərində nəşr etdirmişdir. Sur həmin tərcümeyi-halında hicri tarixi ilə 21 ramazan 1299-cu ildə, miladi təqvimə görə isə 23 iyul 1883-cü ildə Gəncədə dünyaya gəlməsini yazmışdır (Mirzəcamalov 1912, “Təzə xəbər” qəzeti, № 31). Tədqiqatçı Əbülfəz İbadoğluna görə isə, Sur 3 avqust 1883-cü ildə Gəncədə anadan olmuşdur (İbadoğlu 1968, “Azərbaycan” jurnalı, №1). Ancaq digər tədqiqatçı-alim Cəlal Qasımova görə burada A.Sur kiçik qüsura yol vermişdir, çünki hicri miladi tarixlə 1883 deyil, 1882-ci ildir (Qasımova 2004, 15). Akademik Kamal Talıbzadə isə Surun doğum tarixi kimi əvvəlcə 23 iyul 1883-cü ili doğru görsə də, sonunda hesab etmişdir ki, Surun anadan olduğu tarix 23 iyul 1882-ci ildir (Talıbzadə 2014, 225). A.Surla bağlı ən son arşadırma aparanlardan tədqiqatçı-alim Mehdi Gəncəli onun doğum tarixi kimi 6 avqust 1882-ci ili qeyd etmişdir (Genceli 2021, 19).

O, ilk təhsilini məhəllə məktəbində alıb burada şəriətlə, ərəb və fars dilləri ilə tanışlığı başlayıb. Sonra təhsilini şəhərin ən nüfuzlu təhsil ocaqlarından sayılan Gəncə Məktəbi-xeyriyyəsində davam etdirən A.Sur dini və dünyəvi elmləri, o cümlədən fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. Məktəbi-xeyriyyədə dünyəvi elmlər kimi riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya, kimya fənləri tədris edilirdi. O, 1898-ci ildə təhsilini bitirərək Məktəbi-xeyriyyədə müəllimlik etməyə başlamışdır. Akademik K.Talıbzadə yazırdı: “Abdulla Sur hərtərəfli savada malik, məlumatlı gənc müəllim və maarif xadimi idi. 1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri onun mühərriqlik yaradıcılığına başlaması üçün ilk imkan yaradır. Həmin ildə maarif və mədəniyyət məsələlərinə dair məqalələr çap edən Sur doqquz il fasiləsiz mətbuatda çalışır. “A.Sur”, “Məhəmmədzadə”, “Qafqasiyalı”, “A. Tofiq”, “Abdulla Məhəmmədzadə”, “Gəncəli”, “Bir adam” və sair imzaları ilə müxtəlif mövzularda məqalələr yazır, dərsliklər tərtib edir” (Talıbzadə 1978, 262).

O, “Şərqi-Rus” qəzetinin baş redaktoru Məhəmməd Ağa Şahtaxtının dəvəti ilə Tiflisdə gedərək qəzetdə müsəhhih (hərflər düzən) sifəti ilə çalışmışdır. 1905-ci ilin yanvarında həmin qəzet bağlandıqdan sonra Sur Gəncəyə qayıdaraq Bakıda nəşr olunan “Həyat”, “İrşad”, Bağçasaraydakı “Tərcüman” qəzetlərinə məqalələr göndərmişdir.

1906-cı ilin martında təhsilini davam etdirmək üçün İstanbulla gedən Sur üç ilə yaxın burada oxumuşdur. 1906-cı il martın 6-da İstanbulla gedən Abdulla Surun İstanbul Darülfünunun (Universitetinin) Ədəbiyyat-Tarix fakültəsinə daxil olduğu iddia olunur (Fərəcova 2017, 6). Ancaq A.Surun İstanbul Darülfünunun Ədəbiyyat-Tarix fakültəsinə daxil olması və həmin universiteti bitirməsi ilə bağlı hələlik, rəsmi bir sənəd aşkarlanmayıb. A.Surun araşdırmaçılarından tədqiqatçı-alim Mehdi Gəncəli yazır ki, A.Tofiq tərcümeyi-halında İstanbuldakı təhsil ilə bağlı sadəcə “xüsusi oxudum” yazmış, İstanbul Darülfünundan bəhs etməmişdir. M.Gəncəli yazır: “Bu dövərdə Qafqasyadan gələn öyrəncilərin İstanbulda bir sıra bürokratik əngəllərlə qarşılaşdığı bilinməkdədir. Qafqasyada verilən məktəb diplomları, Darülfünuna başlamaq üçün yetərli görülmədiyindən bu tələbələr İstanbulda bir idadi (lisey) proqramı tamamladıqdan sonra Darülfünuna qeyd olabilməmişlərdir. Abdulla Tofiqlə eyni tarixdə İstanbulla gələn Hüseyn Cavid, Naxçıvana göndərdiyi məktublarında bu durumu təfsilatı ilə anlatmışdır. Cavid, idadi diplomunu aldıqdan sonra universitetə başlamış, Tofiq isə möhtəmələn özəl təhsil almaqla yetinmişdir” (Genceli 2021, 19-20).

Bütün hallarda vaxtının çoxunu kitabxanalarda keçirərək, Türk ədəbiyyatına dair materialları oxuyan Surun yaradıcılığına İstanbul mühiti böyük təsir göstərmiş o, daha çox ədəbiyyatşünaslıqla bağlı məqalələr yazmağa başlamışdı. Sur İstanbulda yaşadığı dövərdə qələmə aldığı “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” əsərini isə 1908-ci ilin payızında tamamlamışdır.

1908-ci ilin noyabrında yenidən Quzey Azərbaycana-Gəncəyə qayıdan Sur, Gəncənin

Ruhani seminariyasında türk dili və tarix müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Türk aydınlarından biri olan Nağı Şeyxzamanlı (Keykurum) yazırdı ki, Abdulla Surun İstanbulda təhsil almasında mühüm rol oynayan Məhəmməd Hüseyn Rəfiyev onun Mədrəsə-i Ruhaniyədə qalib müəllim kimi fəaliyyətinə davam etməsində də əsas rol oynamışdır (Keykurum 1958, 57).

Həmin dövrdə müəllim-pedaqoji fəaliyyət göstərməklə yanaşı A.Sur ədəbi tənqidlə də məşğul olaraq fikir mübadiləsini ədəbiyyatın inkişafına istiqamət verən amillərdən biri saymışdır. Bu baxımdan o, Gəncənin ədəbiyyat dərnəkləri və cəmiyyətlərində də fəal iştirak etmişdir. Məsələn, onun başçılıq etdiyi “Ədəbiyyat və sənayeyi-nəfisə cəmiyyəti”ndə ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müzakirəsi keçirilmişdi.

Ömrünün gənc çağlarında “kor bağarsaq” xəstəliyinə tutulan A.Sur 1912-ci ilin mayın 8-də Tiflis xəstəxanasında vəfat etmiş, bir neçə gün sonra da nəşi Gəncəyəgətirilərək buradakı şəhər məzarlığında dəfn olunmuşdur. Onun vəfatı ilə bağlı Gəncədə böyük matəm mitinqi keçirilmişdir. Surun dəfn mərasimində Nəsim bəy Yisifbəyli, şeyxülislam Məhəmmədəli Pışnamazadə, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Xudat bəy Rəfibəyov, Həsən bəy Ağayev, Cavid bəy Cuvarlinski və başqaları iştirak etmiş, vida nitqləri söyləmişlər (Qasımov 2004, 30).

Tanınmış yazıçı-mütəfəkkir Abdulla Şaiq xatirələrində Abdulla Suru milli və vətənpərvər ruhlu ziyalı kimi xarakterizə etmişdir. Şaiq yazırdı: “Azərbaycanın ən qiymətli müəllimlərindən Abdulla Tofiq ilə arabir məktublaşırıq. Türkiyədə təhsil görmüş olan bu gənc müəllim, “Abdulla Sur” imzası ilə bir çox tənqidi əsərlər yazan bu gənc münəqqid Hamid və Tofiq lisanının böyük düşməni idi. Yazdığı məktublarında Məhəmməd Hadi və Əlabbas Müznibin lisanından bəhs edərək: “Bunlar bizi nəreyə götürür?” – deyə şikayətlənirdi. Məktublarından birində Əhməd Cavaddan bəhs edərək yazırdı: “Tələbələrimin içində Cavid adlı gənc bir şair var. Mənə oxuduğu ilk mənzumələri gələcəyə böyük ümidlər verir. Lisanı sadə və gözəldir. Sonra mənim nəzm və nəsr lisanımdan bəhs edərək bu yolda davam etməmi tövsiyyə edirdi” (Şaiq 1978, 384-385).

Türk dünyasının tanınmış şair-mütəfəkkiri Hüseyn Cavid də Abdulla Surun vəfatı ilə bağlı “Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, yaxud A.Sur – Abdulla Tofiq” başlıqlı məqaləsində qeyd edirdi ki, onun gənc yaşda ölümü Türk milləti, Azərbaycan türkləri üçün ikiqat böyük bir itki olmuşdur. Onun fikrincə, Mirzə Ələkbər Sabir və Molla Ruhullanın vəfatları nə qədər acı olsa da, Surun ölümü daha da acı, amansız olmuşdur. Cavid yazırdı: “Üçüncüsü isə bu iki mərhumun (Sabir və Molla Ruhulla nəzərdə tutulur – F.Ə.) heç biri ilə qəbul qiyas olmaz. Çünki onlar kamilən olmasa belə yenə az-çox yaşayıb və istədikləri qədər millət və vətənlərinə ifai-xidmət edə bilmişlərdir. Bu isə (yəni A.Sur – F.Ə.), hənuz yeni-yeni qol-qanad açıb, təşəbbüsatda bulunub vətən yavruları üçün, onların tərəqqiyatı üçün çalışıb-çabalamaqda ikən, ölüm, o acı həqiqət, o müdhiş qüvvət fürsət vermədi” (Hüseyn 1984, 217-218).

H.Cavid daha sonra qeyd edirdi ki, A.Sur millətini düşünən, onu sevən və uzaqgörən bir mütəfəkkir idi. O, yazırdı: “Əvət, mərhum Abdulla Sur pək çalışqan, pək sahibi-məslək, pək himmətli bir müəllim idi. Həm də pək durbin (uzaqgörən), pək münəqqid bir ədib idi. Qafqas toprağı bir dəpək güc öylə cavanlar yetişdirə bilər. Onun haqqında beş-üç sətir deyil, tərcümeyi-hal olmaq üzrə yüzlərcə səhifə yazıb doldurmaq icab edər. Abdulla Tofiq ölmədi, ölüməz. O yaşar, tarixin ağışi-səmimiyyətində, millətin qəlbində yaşar” (Hüseyn 1984, 218).

Azərbaycan Türk ədəbiyyatı taixinin banisi, mütəfəkkir Firudin bəy Köçərli də Abdulla Sura böyük dəyər verməklə yanaşı müəllifi olduğu “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” əsərinin Gəncə şair və yazıçıları bölümünün hazırlanmasında onun əməyini etiraf etmişdir (Firudin Bəy Köçərlinin şəxsi arxivi, 2006, 184).

Həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan qəzet-jurnallarda məqalələri yayınlanan Sənətulla İbrahimov isə Abdulla Surun vəfatı ilə yazırdı: “Yüksəl, ey böyük Türk, böyük könül!

Yüksək duyğu sahibi, böyük könül!. Yüksək duyğu sahibi, böyük ruhpərvər əməl... Millət yaşadıqca, millət yüksəldikcə millətin ruhu ilə, amalı ilə sən də yüksələcəksən!.. Və biz də sənə məzarının üzərində baş əyərək, yaş tökərək yalnız – Yüksəl, ey kokəb əməlpəş! – deyərək ədəbiyyata vida edəcəgiz”(İbrahimov 1912, №59).

Qeyd edək ki, A.Surun vəfatı ilə bağlı Əli Nəzmi, Əli Razi Şəmçizadə, Hüseyn bəy Mirzəcəmalov və başqaları da nekroloq səciyyəli məqalələr yazmışlar.

Onun ən məşhur əsərləri“Türk ədəbiyyatına bir nəzər”, “Elm-i iqtisad”dir. “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”kitabının tərkib hissəsi kimi Surun“Füzuliyə bir nəzər”, “Nəfiyə bir nəzər”, “Sinan paşaya bir nəzər”, “Bir Türk şairəsi Nigar xanım”, “İbrahim Şinasi”, “Namiq Kamal”, “Nədim”və başqa dəyərli əsərləri mühüm yer tutur.

Surun yaradıcılığında ortaq Türk dili məsələsi

Sur Türkiyə türkləri və Azərbaycan türklərinin həm dillərinin, həm də soyköklərinin bir olduğunu bəyan edirdi. Onun fikrincə, sadəcə Osmanlı türkcəsi Azərbaycan türkcəsinə nisbətən bir qədər çətin anlaşılır. Buna səbəb də Osmanlı türkcəsinin ərəb-fars dillərinin təsirinə daha çox məruz qalmasıdır. Bu baxımdan da o, yazı üslubunda Azərbaycan ədəbi türkcəsinin Osmanlı ədəbi dilinə oxşadılmasının əleyhinə olmuşdur. Sur hesab edirdi ki, ortaq türkcə Osmanlı və Türkiyə türklərinin mümkün olduğu qədər, ərəb-fars dillərindən kənarında formalaşmalı və inkişaf etməlidir.

Ancaq Surun fikrincə, bütövlükdə Türkiyə və Azərbaycan türklər vahid Türk millətinin övladları və vahid türk dilinin təmsilçiləridir. Bu mənada, Sur da M.Ə.Sabir kimi, “osmanlı dilindən türk dilinə tərcümə” anlayışını qətiyyənlə qəbul etməmişdir. O, “Tərcüməmi, təbdil və yaxud təhvilmə?” məqaləsində əvvəlcə yazırdı: “Osmanlı milləti-nəciyəsinin xalis “türk” olduğunu heç bir tarix, binaəleyhi heç bir fərd inkar edə bilməz! Əvət, osmanlılar türk, dilləri də türk dilidir. Bu milləti-aliyyə biz Qafqaz müsəlmanları dində olduğu kimi, lisanca da qardaşdırlar. Yəni onlar da türk, bizlər də türkü. Aramızda bir fərq var isə, o da ləhcə və şivəmizdə, bir də osmanlı üdəbasının ərəb və fars ədəbiyyatlarına tüğl edərək əlfazi qəribə-qəribə istemal istəmələrindədir. Odur ki, bunların yazdıqlarını oxuyub anlamaq bizcə güc olur. Zira osmanlılar bu halları ilə türklükdən çıxmazlar” (Sur 1910, “Günəş” qəzeti, № 102).

Sur yalnız dövrünü deyil eyni zamanda, bu günümüzü də görərək Türk birliyi baxımından dil birliyinin vacibliyini əsaslandırmağa çalışmışdır. Bu baxımdan o, daha sonra yazırdı: “İndi baxalım: “Osmanlı şivəsində, Osmanlı ləhcəsində yazılmış bir türk kitabını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmək” demək səhihmidir, yoxsa qələtmidir? Binaəleyh, əvvəlcə tərcümənin nə olduğunu anlayalım. Budur, önümdə duran Şəmsəddin Sami bəy həzrətlərinin “Qamusu-ləfzi”sini açıb baxıram: tərcümə - bir lisandan digər lisana döndərmə. Anlaşıldımı? Osmanlılar ilə azərbaycanlılar bir millət və bir lisanda olduqları üçün, Osmanlı türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmək qələt, həm qələti-fəhşdir”(Sur 1910, “Günəş” qəzeti, № 102).

Çox təəssüflər olsun ki, Surun təbrincə desək, bu gün də Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə “tərcümə” edənlər vardır. Şübhəsiz, bunun adı da “qələt, həm qələti-fəhşdir”, yəni kökündən yanlışdır.

A.Sur hesab edirdi ki, tatar türklərinin dili ilə Türkiyə türklərinin şivələrində müəyyən fərqlərdən bəhs edildiyi halda, bunu Türkiyə türkləri ilə Azərbaycan türklərinə aid etmək mümkün deyildir. O, yazırdı: “...Tatarca ilə İstanbulcanın arasında tərkibat, tələffüz və ləhcəyə xeyli fərq vardır. Bizdə isə o qədər uzaqlıq yoxdur. Lisanımızın təqsimatı da bunu göstərir. Turani əqsamından olan “türkcə” qərbi, şərq, şimali adları ilə üç bölünür. Qərbi olan şöbə osmanlıca, türkcə və İranda müsəməl şivələrdən ibarətdir. Türkcə bizimkidir. İkinci qism olan şərq şöbəsi isə tatar, qırğız, türkman, cığatay, kaşfər və altay dillərindən və şimali sinfi isə şimalda yakut və sairədən ibarətdir” (Sur 1906, “İrşad”

qəzeti, № 264).

“Türk tarixi” adlı məqaləsində də Sur, bir millətin varlığında və inkişafında milli dilin, milli kultürün önəminin nə qədər böyük olduğunu vurğulamışdır. O, yazırdı: “Fihəqiqə başqa qüvvətli bir millətin içində əriyib yox olmaq istəməyən millətlər öz dillərinə, öz ədəbiyyatlarına, milli adətlərinə dörd əlləriylə sarılmalıdırlar, fəqət mühafizəkarlıqla deyil, tərəqqi etməklə yaşamaladırlar” (Sur 1910, “Həqiqət” qəzeti, № 152, 153).

Gördüyümüz kimi, A.Surun Türk dilinə və türklüyə münasibəti dəqiq və aydın olmuşdur. O, birmənalı şəkildə Azərbaycan və Türkiyə türklərinin ortaq türk dilinə, ortaq soykökünə sahib olmasını vurğulamışdır. Eyni zamanda, o, bir qədər fərqli şivələrdə danışan, ancaq soy kökü bir olan Türk xalqlarının Turan məfkurəsi altında birliyini də mümkün görmüşdür.

Surun yaradıcılığında “erməni separatizmi”nin ifşası

A.Surun yaradıcılığında 1905-1906-cı illərdə Çar Rusiyasının imperiya maraqları çərçivəsində gerçəkləşdirdiyi erməni-müsəlman münaqişəsinə də müəyyən qədər yer verilmişdir. O, bu münaqişəyə həsr etdiyi məqalələrində ermənilərin maşa kimi imperiya tərəfindən istifadə edilməsinin səbəblərini və Azərbaycan türklərinin hədəf seçilməsinin təsadüfi olmamasını göstərməyə çalışmışdır. Məsələn, o, “Kiş deyirsən getməyir, vurursan ölür” məqaləsində erməni-müsəlman münaqişəsinin əsil mahiyyətini, xüsusilə də erməni daşnakçılarının türklüyə qarşı nifrətini bu yöndən izah etmişdir. O, yazırdı: “Quru ədalardan, yalanlardan bir şey çıxmaz, saxta mətah kimi qaytarılar. Yox, əgər cəmi mülkədarlar və sərmayədarlar “nüfuzlu” sayılır isə, o surətdə daşnakstüyonların iki gözü, sağ qanadı milyonçu Əliyar bəyimizdən də daha “nüfuzlu”dur. Buna görə də bu qədər erməni təcavüzlərinin başını o vücudlar bir barmaq işarəsi ilə millətçi daşnaksütyonları dayandıra bilər” (Sur 1906, “İrşad” qəzeti, № 31).

Sura görə, erməni-müsəlman münaqişəsini türklərin-müsəlmanların üzərinə yıxmaq da planlı şəkildə düşünülmüşdür. O, yazırdı: “Məqalə sahibi kirvəni sözlərindən çıxan budur ki, bu qədər qanlı hadisəyə Gəncə müsəlmanları səbəb olmuşlar. Gəncə şəhərini və qəzasını (uyezd) müsəlmanlar cəhənnəmə döndərmişlər. Zətən erməni millətçilərinin işi böylədir. Mərd özündən görər, namərd yoldaşından!.. Bunu da ki, biz yazmadıq. İnşallah, gələcək məqaləmizdə də bu barədə yazarız. Həqiqət o vaxt ortaya çıxar, doğru ilə yalan o zaman aşkar olar. Ancaq bu qədər deyirəm ki, sülhdən sonra ermənilər yaşayan kəndlərə gedən müsəlmanları əsir tutub, axırda da öldürən hankı tərəfdir? Gəncə qəzasında bir neçə para xırda müsəlman kəndlərini zir və zəbər edib dağıdanlar hankı tərəfdir? Şimdi, Gəncə şəhərini və qəzasını cəhənnəmə döndərənlər kimlər olduğu məlummu ya?” (Sur 1906, “İrşad” qəzeti, № 31).

Sur başqa bir məqaləsində isə ermənilərin “separatizm” ideyasının mahiyyətini ifşa etmişdir. Separatizmin humanizmə zidd olduğunu irəli sürən Sur yazırdı ki, erməni daşnakçılarının Qafqazda bu çür çirkin oyunlar oynaması təsadüfi deyil. Burada əsas məqsəd bəzi bölgələrdə iç-içə yaşayan erməniləri türkləri qarşı qoymaq və türkləri öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salmaqdır. O, yazırdı: “Bilməm, bəlkə “separatizm” (ayrılıq) istəyirsiniz? Böylə isə bu başqa məsələ.Əfəndim bunda da yanlış gədiyorsunuz. Bu heç mümkün deyil!.. Qafqasiamızda sizin üçün separatizm əsla mümkün deyil. Qafqasiyada bu fikrə səfsəpərdəz daşnaksütyun yazıçılarından başqa heç kim düşməz. Bu fikrə qoyun laməhalə gürcülər ilə dağıstanlılar düşsünlər ki, onlar başqa millətlərlə qarışıq deyil, deyiləcək dərəcədə top yaşırırlar. Məvərayi-Qafqasiyada isə müsəlmanlar ilə ermənilər qarışıqdırlar. Nə müsəlmanlar ermənilərin içindən çıxıb torpaqlarını ermənilərə verib bir tərəfə çəkilməzlər, nə də ermənilər eylə yapmazlar” (Sur 1906, “İrşad” qəzeti, № 50).

Cəlal Qasımova görə Surun bu mülahizəsi öz dövrü üçün prinsipə doğru mülahizə idi.

C.Qasimov yazır: “Nəzəri baxımdan burada elə bir yanlışlıq yoxdur. Hətta maraqlıdır ki, dünya təcrübəsi də bu amilin doğruluğunu sübut edir. A.Sur da lazımi dəlillər gətirir. Yazır ki, İsveçrə də nemeslər ilə firənglər, macarlar ilə də nemeslər çox yaxşı, rahat yaşayırlar. Lakin açınacaqlı olsa da, son illərin hadisələri dünya təcrübəsinin əleyhinə olan faktları da ortaya çıxardı. Eyni zamanda, A.Surun millətlərin qarışıq halda yaşamaları barədəki elmi nəticəsi, təəssüf ki, zərbə altında qaldı. İndi Ermənistan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır” (Qasimov 2004, 60-61).

Erməni millətçilərinin separatizm ideyasının arxasında gizlənən niyyətlərini ustalıqla ifşa edən A.Sur yazırdı ki, türklərin bəlli ərazilərdən, xüsusilə də İrəvan və ətrafdakı yurduvularından köç etdirilməsi əvvəlcədən planlaşdırılmışdır. O, yazırdı: “Daşnaksütyunçular! Çox bildiyinizdən özünüzü itirmişsiniz. Bir azca özünüze gəlin!Separatizm Qafqasiyada sizin üçün müyəssərmi? Xoruzun quyruğu görünməyə başladı. Siz daşnaksütyunçular “separatizm”ə çalışıyor imiş! Bəli! Zənnimcə, erməni qövmi ilə müsəlman qövmi bir bəhanə ilə çırpışdırıb erməniləri “Qars” oblastı ilə “İrəvan” vilayətinə toplarsız. Oradakı müsəlmanları da Gəncə, Bakı vilayətlərinə qaçmağa məcbur edərsiz. O vəqt erməni qövmini Türkyə hüdudunda Qars oblastı ilə İrəvan vilayətinə toplarsınız. Sonra da hökumət ilə çırpışıb separatizmə nail olarsınız. Digər tərəfdən də Samsun, Zeytun, Muş, Van, Səlmas erməniləri də sizə iltihaq edərlər, məramınıza çatarsınız. “Böyük Ermənistan” dövlətini təşkil etmiş olarsınız. Katalikosunuz da məşhur arzusuna çatır: “Ermənistan padşahına dualar oxuyar, onun başına öz əli ilə tac qoyar!” Xeyir olsun, yaxşı yuxudur! Dadlı umaşdır! Əfsus ki, qaşığı yanında deyil!” (Sur 1906, “İrşad” qəzeti, № 50).

Sur bu məqalələrində 20-ci əsrin əvvəllərində aş vermiş erməni-müsəlman münaqişələrinin mahiyyətini, o cümlədən “erməni xisləti”nin fəlsəfəsini açıb göstərməyə çalışmışdır. Buradan aydın olunur ki, “Türkyə hüdudunda Qars oblastı ilə İrəvan vilayəti”nin türklərdən təmizlənməsi təsadüfi olmamış, gələcəkdə bu torpaqların hesabına “erməni dövləti”nin yaranmasına zəminlər yaradılmışdır.

A.Surun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” fundamental əsəri və ədəbi-tənqidi görüşləri

Abdulla Surun ədəbi-tənqidi görüşlərini öyrənmək də çox vacibdir. Onun ədəbi-tənqidi görüşlərini araşdıranlar arasında Əbülfəz İbadoğlu, Kamran Əliyev, Kamal Talıbzadə, Cəlal Qasimov, Mehdi Gəncəli və başqaları olmuşdur.

Akademik Kamal Talıbzadə hesab edir ki, Abdulla Surun ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş məqalələrinin o zaman üçün müasir əhəmiyyəti böyük idi: “O, klassik irsi təbliğ və təhlil etmək yolu ilə, eyni zamanda ədəbi inkişafa kömək edirdi. Ədəbiyyatda ideyalıq, elm ilə sənətin əlaqəsi, novatorluq, təqlidçilik və onun ziyanları, həyatı doğru əks etdirmək və s. kimi məsələlər onun bu məqalələrində yeri gəldikcə izah olunurdu” (Talıbzadə 1984, 222).

Akademik İsa Həbibbəyli “Ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması prosesləri” məqaləsində yazır ki, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində araşdırmaların genişləndirilməsi Azərbaycan cəmiyyətində xalqın milli-mənəvi özünüdərk proseslərinin genişlənməkdə olması ilə əlaqədar idi: “Yazıçı və şairlərin milli-mənəvi özünüdərk və oyanış sahəsində ədəbiyyatda həyata keçirdikləri böyük işi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar elmi-nəzəri və ədəbi-tarixi əsərlərin yazılması ilə yerinə yetirirdilər. Bu dövrdə yazıçıların da həmin proseslərə qoşulması ilə elmi-ədəbi mühitdə yazıçı-ədəbiyyatşünas, şair-tənqidçi formatında yaradıcı qüvvələr formalaşmışdır. Şair - ədəbiyyatşünas kimi çıxış edən Abdulla Surun bədii yaradıcılıqla eyni səviyyədə ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə də ardıcıl məşğul olması və araşdırmalarında ədəbiyyat tarixçiliyinə üstünlük verməsi onun cəmiyyətdə və ədəbiyyatda getməkdə olan milli-mənəvi özünüdərk proseslərində daha geniş miqyasda iştirak etməsinin nəticəsi idi. Bu baxımdan Abdulla Surun “Füyuzat” jurnalında 1907-ci ildə

çap olunmuş “Füzuliyə bir nəzər” adlı məqaləsi “Azərbaycanda Füzuli araşdırmalarının təməli” hesab olunur. Bundan başqa, Abdulla Surun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”, “Ədəbiyyati Osmaniyyə” kitabları da ədəbiyyat tarixi istiqamətində yazılmış elmi araşdırmalardan ibarət olub, ayrı-ayrı dövrlərdə yaşayıb-yaratmış yazıçı və şairlərimizi yeni nəsillərə tanıtmağa xidmət edir” (Həbibbəyli 2022, “525-ci qəzet” qəzeti, 2022, s.14,15,19).

Surun İstanbulda yaşadığı dövrdə qələmə aldığı “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” əsərinin ümumtürk ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında və ədəbi-tənqidi sahədə özünəməxsus yeri vardır. Bununla bağlı tədqiqatçı Cəlal Qasimov yazır: “Gənc alim “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” adlı 1000 səhifəlik əsərini də İstanbulda tamamlayır. Həmin il (1908-ci il – F.Ə.) A.Sur əsəri “Molla Nəsrəddin” jurnalına təqdim edir” (Qasimov 2004, 20). Bununla bağlı doğrudan da, 1908-ci ilin sonlarında “Tərcüman” qəzetində və “Molla Nəsrəddin” jurnalında xəbərlər getmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 14 dekabr 1908-ci ildə işıq üzü görün 50-ci sayısında Surun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” əsərinin nəşr olunacağı müjdəsi ilə bağlı məlumat getmişdir: “Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla Tofiq əfəndinin “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” nam əsəri 1909-cu il fevralın ibtidasından etibarən hər ay başında bir risalə şəklində nəşrə başlanacaq. 25 risalədən ibarət olan bu əsər üç cild üzrə min səhifəlik ədəbi bir əsərdir. Türk ədəbiyyatının dövrü-ətiq, dövrü-təcəddüd və dövrü-cədidinə dair tarixi, ictimai, ədəbi məlumatlar verəcək” (“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1908-ci il, № 50).

Krımında-Bağçasarayda nəşr olunan “Tərcüman” qəzetində bu ədəbi hadisəni “Ədəbiyyat-ı Osmaniyyə” (Yeri gəlmişkən, bu başlıqdan dolayı A.Surun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri ilə yanaşı, “Ədəbiyyat-ı Osmaniyyə” adlı başqa bir kitabının olduğunu iddia edənlər də var. Halbuki burada söhbət eyni bir əsərdən gedir- F.Ə.) adlı başlıqda xəbər verən tanınmış dövlət xadimi, mütəfəkkir Nəsim bəy Yusifbəyli hesab edirdi ki, nəşri olacağı bu kitab Türk aləmi üçün çox dəyərli bir əsərdir. N.Yusifbəyli yazırdı: “İstanbulda üdəbayi-məşhurdən Əhməd Hikmət və filosof doktor Rza Tofiq bəylərin xüsusi şagirdlərindən gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla Tofiq əfəndinin “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri-cəsimini bu ünvan altında böyük-küçüklü yigirmi beş risalə şəklində gələcək 1909 sənəsi fevralın ibtidasından etibarən nəşrə başlayacağam. Risalənin hər biri böyükcə qitədə 40-200 səhifədən mütəşəkkil olub nəfis kağız üzərində gözəl hürufat ilə basılacaqdır. Sıra ilə ayda bir olaraq şu risalələr nəşr ediləcəkdir: 1) Səttar paşa, 2) Füzuli, 3) Baqi, 4) Nəfi, 5) Səbri, 6) Nabi, 7) Nədim, 8) Rağib paşa, 9) Şeyx Qalib, 10) Akif paşa, 11) Şinasi, 12) Ziya paşa, 13) Kamal bəy ilə Əbüzzəya, 14) Hamid bəy ilə Mehərisə xanım və Əbdühəlim Məmduh bəy, 15) Əkrəm bəy ilə Tahir bəy, 16) Müəllim Naci ilə Əhməd Midhət, 17) Tofiq Fikrət, 18) Nigar xanım ilə Fatma Əleyh və Məqbulə Ləman xanımlar, 19) Səfa bəy, 20) Üşşaqizadə Xəlid Ziya, 21) Hüseyn Rəhmi ilə Səfvət və Nəzihi bəylər, 22) Əhməd Hikmət bəy, Məhəmməd Əmin Yurdaqul bəy, 24) Rza Tofiq ilə Fuad bəy və Ehsan xanım, 25) Abdullah Zöhti bəy... “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” həmin üç min bir qədər səhifəlik əsər olub, isimləri zikr olunan üdəba və şüəra ilə (bir kaçından maəda) daha bir çox səlätini-Osmaniyyənin rəsəmləri ilə bəzədiləcəkdir” (“Tərcüman” qəzeti, 1908, № 81).

Ancaq çox təəssüf ki, Surun həmin əsərinin nəşri nəzərdə tutulan tarixdə baş tutmamışdır. Sur özü bununla bağlı yazırdı ki, kitabın nəşr olunmamasına səbəb Əhməd Hikmətin əsərə yazacağı girişin gecikməsi, lazımlı bəzi kitabların İstanbuldan cəlbə və digər əlavələrlə bağlı olmuşdur. O ümid etsə də ki, bu məsələlərin həllindən sonra kitab nəşr olunacaq, lakin onun bu arzusu gerçəkləşməmişdir (Məhəmmədzadə 1909, № 55).

Bütün hallarda o, Türk ədəbiyyatı, o cümlədən Qafqaz Türk ədəbiyyatı tarixi ilə müntəzəm məşğul olmuşdur. Bu baxımdan çağdaşlarından Əli Nəzmi onu “Qafqaz ədəbiyyatının anası” adlandırmışdır (Nəzmi 1912, “İqbal” qəzeti. №93).

Kamal Talıbzadə isə Surun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı ilə bağlı yazırdı:

“1000 səhifədən və üç cilddən ibarət olan bu əsərin əldə qalmış bəzi fraqmentləri təsdiq edir ki, bir ədəbiyyat tarixi kimi o, həmin dövrdə yazılmış ədəbiyyat tarixlərindən elmi-nəzəri cəhətdən daha üstün imiş” (Talibzadə 1978, 270).

Onun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” kitabında yer alması nəzərdə tutulan və ədəbi-tənqidi məqalələri arasında yer alan “Füzuliyə bir nəzər”dir. Sur yazırdı ki, Füzulinin şeirlərinin dilində azərbaycanlılığın-türklüyün hiss olunması, əcdadımızın Azərbaycan türklərindən olması haqqında əsaslı zənn vermişdir (Araslı 1998, 320). Kamal Talibzadə hesab edir ki, ““Füzuliyə bir nəzər” məqaləsində Sur öz qarşısına böyük Azərbaycan şairinin bədii yaradıcılığını təhlil etmək məqsədini qoymuşdu: “Müəllif özünəməxsus ümumiləşdirmə yolu ilə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında maraqlı, yeni fikirlər söyləmiş, ədəbi irsə qiymət verməyin müasir yolunu göstərmişdir” (Talibzadə 1978, 278).

Sur həmin məqaləsində hər şeydən öncə hesab etmişdir ki, “Füzuli lisanında məfulibhlər ilə bəzi siqeyi-feliyyələrdə azərbaycançılığın hiss olunması əcdadının Azərbaycan türklərindən olması haqqında bir zənn veriyor” (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 31). Sura görə, Türk ədəbiyyatının nəsr müəssisi Sinan paşa olduğu kimi, nəzmcə müəssisi də Məhəmməd Füzulidir (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 30).

“Türk dili üzrə ilk dəfə mərsiyə yazan Füzulidir” (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 30) mülahizəsini də irəli sürən Sura görə, alim Füzuli ilə şair Füzuliyə vəhdətdə baxmaq lazımdır. Sur yazırdı: “Füzuli şeirə intixab etmədən ikmali-təhsilə çalışdı. Elində, günündə mövcud əqli, nəqli ülum və fünunu təlim elədi. Həm alim, həm şair oldu. Çünki o, “elmsiz şeir əsası yaş divar olur, əsassız duvar qayətdə bietibar olur” qanununu kəndinə düsturiməşrəb edən şairlərdən olmaq istəyirdi” (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 30).

Sur, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri haqqında yazırdı: “Sənətpərdazənə yazılan bu əsər sənət və səlasət nöqteyi-nəzərindən qeyd oluna bilər. Ruhşünasanə bir rəz ilə bundan bir çox gizli-gizli eşq pərdələri rəngin-rəngin sevda səhifələri nəşr edilmişdir” (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 31).

O, Füzulinin həcvdən uzaq olmasını yüksək dəyərləndirmişdir. Sur yazırdı: ““Füzuli, istəməm əşarü mədhü zəmm. Mən aşiqəm, həmi. Sözüüm aşiqanədir” - deyir. Füzuli qəsdən mədh və zəmmə göz ilişəcək dərəcədə yaxınlaşmadı. Hələ həcvə heç-heç yaxın durmadı, demək ki, ədəbsiz ədibin dəfinə üzərində yatan yatağana (əfi ilana) bənzədiyini biliyormuş da hissi-əxlaq şairlər kimi bu münasibətsizlikdən qaçıyormuş” (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 31).

Ümumiyyətlə, A.Sur istər “Füzuliyə bir nəzər”, istərsə də digər əsərlərində sənətkarın, mütəfəkkirin yüksək əxlaqə sahib olmasına mühüm əhəmiyyət vermişdir. A.Surun fikrincə, bədii əsərin dəyəri bəlağətli, parıltılı, qulaq oxşayan dili ilə deyil, dərin məzmunu, həyat həqiqətlərini düzgünmüşahidə və tədqim ilə ölçülür. Sura görə, sənətkar, mütəfəkkir xalqın adət və ənənələrini qorumağa çalışmalı, eyni zamanda, oxucunun və dinləyicinin hissinə, şüuruna, əxlaqına təsir etməlidir. Sənətkar nəinki ayrı-ayrı fərdlərin, sosial qrupların, bütövlükdə toplumun əxlaqına müsbət təsir göstərməlidir. Yalnız bunlara nail olan sənətkar həmişəyaşar, ölməz sənətkara çevrilə bilər (Qasımov 2004, 105). O, “Nəfiyə bir nəzər” məqaləsində yazırdı: “Şair mənsub olduğu qövmin ruhudur, dilidir. Ona hədyan düşünmək, yalan söyləmək heç yakışarmı? Həqiqətpuş məhalannəvis nazim və mühərrirlərə də şairimüqtədir, ədibi-kamil ünvanlarının verilməsinə cavab verəlim. Kamillər o bəxtiyarlardır ki, əxlaqın tənqid və müvaxizə təzyiqləri arasından purusuz (həmvar) çıxdılar, sağlam qurtuldular. Əsərləri münəqqidanə mütaliyə olunmayanları kor-koranə təqdir etmək, gəlin olacaq qızı görmədən almağa bənzər ki bu xüsusda qayət ehtiyatkarənə davranılmalıdır” (Sur 1909, “Həqiqət” qəzeti, 1909, №3).

Surun fikrincə, əgər sənətkarın əsil-nəcəbətinə, həyat və yaradıcılığına dərinədən bələd olmasaq, onun doğru, obyektiv dəyərini də verə bilmərik. Bu zaman da, dəyərli bir insanı

dəyərsizləşdirir, ya da əksinə dəyərsiz birini dəyəərə mindirir bilərik. O, yazırdı: “Ulu şəxs həqiqətdə fənalının fənası olsun. Biləks bəslədiklərini o adamdan görməzlər isə surəti-hal tərsinə çevrilir, zavallının rəzil, alçaq bir kimsə olduğuna qol qoyarlar. Vəli o zat eyilərin eyisi olsun”(Sur 1909, “Həqiqət” qəzeti, 1909, №2).

Bu baxımdan o, “Sinan paşaya bir nəzər” məqaləsində Sinan paşanın tibbi, riyazi biliklərlə yanaşı, təsəvvüf fəlsəfəsinə bələd olmasını xüsusilə vurğulamışdır. O, yazırdı: “Sinan paşa həm həkim idi, həm riyaziyyatı bilirdi, həm də təsəvvüf. Bunun üçündür ki, asarında bir mətanəti-fikriyyə, əfkarında bir ələviyyəti-məniyyə qoxusu duyulmaqda və bir təriqəti-sufiyyə, bir taəti-həqaniyyə ruhu uçunmaqdadır” (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 28). Bu məqalədən də anlaşılır ki, A.Sur hər hansı mütəfəkkirin istedadlı olması ilə yanaşı, heç də bundan az olmayaraq ali dəyərlərə sahib olmasını vacib hesab etmişdir. Məsələn, Sinan paşanın riyazi, tibbi biliklərlə yanaşı təsəvvüfə bələd olması onun xeyli dərəcədə kamilliyə yaxınlaşmasına işarədir. Bu baxımdan o, Sinan paşanın sənət aləmindəki əsas xidmətini “əxlaqiyyət ilə ədəbiyyatı” birləşdirməsində görmüş, onun “Nəsihətnamə”, “Tərznamə” və digər əsərlərini yüksək dəyərləndirmişdir (Sur 1907, “Füyuzat” jurnalı, № 28).

Sur haqlı olaraq hesab edirdi ki, hər bir mütəfəkkir, ədib eyni zamanda, öz dövrünün həqiqətlərini olduğu kimi xalqa çatdırmalıdır. Başqa sözlə, cəmiyyətin sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni problemlərini obyektiv şəkildə işıqlandırmağı bacarmalıdır. Bu baxımdan o, Nədimə həsr etdiyi məqaləsində yazırdı: “Binaənəleyh Nədimin bu xüsusdakı müvəffəqiyyəti kəndi zamanının halına tərəcəman olmuş olması ilə tərif etmək müvəffəq olur... Əsərləri bu gün bizə yabançı görünməz və kəməli-zövq ilə mütəlib oluna bilər” (Sur Abdulla. “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 3577^{FR 544}).

Bu anlamda Türk ədəbiyyatının yeniləşməsində mühüm rol oynayan İbrahim Şinasiyə böyük dəyər verən Sur, sözügedən əsərində onu belə xarakterizə etmişdir: “Şinasinin şöhrəti-şaiyəsi ilə asari-ədəbiyyəsi müqayisə edilir də, qiyməti şeiriyyə etibarı ilə o əsərləri nəzəri mühakiməyə alacaq olursa, insan bu zatın ehraz etməli olduğu şöhrəti mübalidəli bulmağa meyyal bulunur. Halbuki Şinasinin böyüklüyü şairliyində deyil, bir kaç əsərlərdən bəri təhəkküm etmiş olan tərz-i-şeyri qətiyyəni hökmdən isqat edərək əski məbnayi-ədəbiyyatı kökündən sarsıtmış olmasındadır. Əski cəryani-ədəbiyi Avropa zövqünə və şeyri təbiilik vadisinə çevirmiş olmaq kimi himməti-məşkurə ibraz etməsindədir” (Sur Abdulla. “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 3577^{FR 544}). Sura görə Şinasinin yaradıcılığında üç cəhət: söz, məna və “hikməti-bədəyə”dir ki, o, bunların arasında ən çox üstünlüyü sonuncuya vermişdir. Deməli, Şinasinin əsas yeniliyi nəzərdə yeni bir yol açması, yəni şeyirdə Qərbdə-Avropada olduğu kimi, sosial-siyasi həyatın tənqidini ifadə etməsi olmuşdur. O, belə bir dövrdə Şinasinin meydana çıxmasının təsadüfi hesab etməmişdir: “...Artıq böylə bir məcburiyyət və bu qədər də hazırlıq olunca, hər kim olursa-olsun bir Şinasinin doğması zəruri idi. İştə Şinasi bu təmayilati-mütəfərriqəyi toplayıb kəndisində mənən bir fikir və niyyət, felən də bir xətti-hərəkət ittixaz edə bilmiş olduğu üçün böyükdür. Şinasinin sağ əli istiqbala uzadılmış olduğu halda, sol əli mazidən ayrılmamışdır, demişdim. Fəqət, bundan dolayı Şinasini iki nöqtəyi-nəzərdən məzur görmək lazım gəlir. Bir, insan nə qədər mücəddid olursa olsun, içində yetişdiyi cəmətin, sinəsində böyüdüüyü adətə büsbütün mafövqünə çıxamaz və az-çoxonunla əlaqədar bulunur. İkinci məzuriyyət başqa cinsdəndir. Məlumdur ki, ədəbiyyati-ətiqəmizin əski tərz və üslubu kimi mürəttib və cəli bir əsəri-sənət vücudə gətirmək üçün istedadati-fitriyyədən başqa bir şey istər. O hoqqabazlığın yolunu bilməli!.. Bu da bir xeyli zəmanə və br növü-təhsil və tərbiyyəyə möhtacdır” (Sur Abdulla. “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 3577^{FR 544}).

Ancaq Sur onun böyüklüyünü yalnız Qərb mədəniyyətinin yeniliklərindən təsirlənən əsərlər yazmaqda görmür, eyni zamanda, Şinasinin Türk dilinin saflaşmasındakı əməyini də yüksək qiymətləndirmişdir. O, yazırdı: “Zira, bütün-bütün lisanı türkcələşdirmək və bizi

İranla və ərəbə ilələbəd əsir buraxan bu meylin önünü almaq üçün türk sərmayeyi-əlfaz ilə türk qəvaşdi-nəzmiyyəsi ilə şeir yazmaq lüzumunu ima etmiş və belə bir müvəffəqiyyətin bu dərəcəyə qədər möhtəmələldüğünü də göstərmişdir. Sırf türk kəlmələrindən mürəkkəb bir ifadə ilə şeiri vardır” (Sur Abdulla. “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 3577^{FR 544}).

Nəticə

Beləliklə, Abdulla Surun dünyagörüşünün əsasında soydaşlarını, dindaşlarını tərəqqiyə, maariflənməyə səsləməklə yanaşı, islamlıqla türklüyün dirilişi və inkişaf yollarını da göstərmişdir. O, bir tərəfdən hazırda cəhalət, geriçilik dövrünü yaşayan türk-müsəlman xalqlarının problemlərinin əsas mahiyyətini göstərməyə çalışmış, digər tərəfdən Qərbə nisbətə geridə qalan Şərq xalqlarının, o cümlədən türk-müsəlman millətlərinin çıxış yollarını aramışdır. Azərbaycan türklərinin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparən Abdulla Sur hesab edirdi ki, artıq bütün millətlər kimi türk-müsəlman xalqlarının da milli cəmiyyətlər yaratması, milli-dini birliyə nail olması vaxtıdır. Xüsusilə də, milli birlik, yəni Türk xalqlarının birliyi yolunda o, ortaq Türk dilinin olmasını vacib hesab etmişdir. Bizcə, onun dünyagörüşündə Türk-İslam aləminin vəziyyəti və çıxış yolları ilə bağlı irəli sürdüyü bir çox mülahizələr günümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

- Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998
Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
Cavid Hüseyn. Əsərləri. 4-cü cild. Bakı, “Yazıçı”, 1985
Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Azər nəşr, 1974
“Ədəbiyyat maraqlılarına müjdə”. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Bakı, 14 dekabr 1908, № 50
“Ədəbiyyat-Osmaniyyə”. “Tərcüman” qəzeti, Kırım-Bağçasaray, 28 dekabr 1908, № 81
Fərəcova Zöhrə. “O, qəlblərdə yaşayır”. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 23 iyul 2017-ci il
Firidun Bəy Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı, Nurlan, 2006
Genceli Mehdi. Hür fikirli Abdullah Sur. İstanbul, Ötüken, 2021
Gəncəvi Abdulla Məhəmmədzadə. “Ay müsəlman qardaşlar”. “Şərq-i Rus” qəzeti, Bakı, 22 iyun 1903, № 35
Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
Həbibbəyli İsa. “Ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşması prosesləri”. “525-ci qəzet” qəzeti, Bakı, 21 may 2022
İbadoğlu Əbülfəz. Abdulla Surun ədəbi-tənqidi görüşləri. “Azərbaycan” jurnalı, 1968, №1
İbrahimov Sənətulla. “Bir məşəl yenə söndü”. “İqbal” qəzeti. Bakı, 1912, №59
Keykurum Naki. “Mekteb-i Ruhani”. İstanbul. “Azerbaycan” dergisi, yıl 7, sayı 10 (70), ocak 1958
Qasimov Cəlal. Abdulla Surun həyat və yaradıcılığı. Bakı, “Təhsil”, 2004
Mirzəcəmalov Hüseyn. “Abdulla Tofiq kim idi?”. “Təzə xəbər” qəzeti, Bakı, 22 iyun 1912, № 31
Məhəmmədzadə Abdulla Tofiq. “Gəncədən”. “Tərəqqi” qəzeti, Bakı, 16 mart 1909, № 55
Nəzmi Əli. Abdulla Tofiq (A.Sur)un ruhuna ithaf. “İqbal” qəzeti. Bakı, 1912, №93
Sur Abdulla. “Elm-i iqtisad”. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, 3576^{FR 544}
Sur Abdulla. “Türk ədəbiyyatına bir nəzər”. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, 3577^{FR 544}
Sur Abdulla. “Füzuliyə bir nəzər”. “Füyuzat” jurnalı, Bakı, 1907, № 30
Sur Abdulla. “Füzuliyə bir nəzər”. “Füyuzat” jurnalı, Bakı, 1907, № 31
Sur Abdulla. “Nəfiyə bir nəzər”. “Həqiqət” qəzeti, Bakı, 1909, №3
Sur Abdulla. “Xoruzun quyuğu görünməyə başladı”. “İrşad” qəzeti, Bakı, 1906, № 50
Sur Abdulla. “Əkinçilərə aid”. “İrşad” qəzeti, Bakı, 19, 22 may 1906, №117, 119
Sur Abdulla. “İrana məxsus bir mülahizə”. “İrşad” qəzeti, Bakı, 7 sentyabr 1906, № 210

- Sur Abdulla. “Türkiyədə məktəblər məramnaməsi”. “İrşad” qəzeti, Bakı, 15 may 1906, №114
Şaiq Abdulla. Əsərləri. 5 cildə, 5-c cild. Bakı, “Yazıçı”, 1978
Talibzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi (1800-1920-ci illər). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2015
Talibzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, “Yazıçı”, 1978
Talibzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, “Maarif”, 1984
Tofiq Abdulla. “Məktəblərdə xəyal-i fənər yaxud sinematoqraf”. “Həqiqət” qəzeti, Bakı, 1 iyul 1910, № 149
Vəliyev Şamil. “Naməlum məktublar”. “Azərbaycan” jurnalı, №1-2, Bakı, 1993

Фаик Алекперов

ТУРЕЦКОСТЬ И ИСЛАМ В МИРОВОЗЗРЕНИИ АБДУЛЛЫ СУР

Резюме

На основе мировоззрения Абдуллы Сура он призвал своих соотечественников и верующих людей к прогрессу и просвещению, а также показал пути возрождения и развития тюркизма с исламом. С одной стороны, он пытался показать основную суть проблем тюрко-мусульманских народов, живущих в настоящее время в период невежества и отсталости, а с другой стороны, искал выходы для восточных народов, в том числе и тюрко-мусульманские народы, отстающие по сравнению с Западом. Абдулла Сур, боровшийся за прогресс азербайджанских тюрков, считал, что тюрко-мусульманским народам пора создавать национальные общества и достигать национально-религиозного единства, как и все другие народы. В частности, он считал важным наличие общего тюркского языка на пути национального единства, то есть единства тюркских народов. На наш взгляд, многие из высказанных им соображений относительно состояния тюркско-исламского мира и выхода из него актуальны и сегодня.

Ислам и турецкость занимали важное место в мировоззрении Абдуллы Сура. Он не только считал ислам против модернизации, но и заявлял, что он является основой современности и инноваций. Согласно Суре, те, кто утверждает это, либо не знают истинной природы ислама, либо намеренно вводят общественность в заблуждение. По его словам, истинная культура – это ислам, а ислам – это то, чем является истинная культура. Сур заявил, что турки-тюрки и турки-азербайджанцы имеют один и тот же язык и корни. По его словам, только османский турецкий труднее понять, чем азербайджанский турецкий. Причина этого в том, что османский турецкий язык находится под большим влиянием арабо-персидских языков. С этой точки зрения он выступал за симуляцию азербайджанского литературного турецкого османскому литературному языку. Сур считал, что общий тюркский язык должен формироваться и развиваться вне арабо-персидских языков, насколько это возможно между турками-османами и турками. В своих статьях Сур пытался раскрыть суть армяно-мусульманских конфликтов, разгоревшихся в начале XX века, в том числе философию «армянского характера». Отсюда ясно, что очищение от турок «Карсской области и Иреванской губернии на границе с Турцией» не было случайным, и за счет этих земель в будущем были созданы основания для создания «Армянского государства».

Цель – анализировать взгляды А.Сура на просвещение и общество, в том числе идеи тюркизма и исламизма.

Методология – сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования – Поиски согласования идей А.Сура с общественно-политическими и идеологическими требованиями современной эпохи

Ключевые слова: исламизм, тюркско-исламский союз, тюркизм, русификация, персианизация, туранизм, просвещение

TURKISHNESS AND ISLAM IN THE WORLD VIEW OF ABDULLA SUR

Summary

On the basis of Abdulla Sur's worldview, he called his compatriots and religious people to progress and enlightenment, and also showed the ways of revival and development of Turkishness with Islam. On the one hand, he tried to show the main essence of the problems of the Turkic-Muslim peoples, who are currently living in the period of ignorance and backwardness, and on the other hand, he looked for ways out for the Eastern peoples, including the Turkic-Muslim nations, who are lagging behind compared to the West. Abdulla Sur, who fought for the progress of Azerbaijani Turks, believed that it is time for Turkish-Muslim peoples to create national societies and achieve national-religious unity, like all other nations. In particular, he considered it important to have a common Turkish language in the path of national unity, that is, the unity of the Turkic peoples. In our opinion, many of the considerations put forward by him regarding the state of the Turkish-Islamic world and the way out are still relevant today.

Islam and Turkishness occupied an important place in Abdulla Sur's worldview. He not only considered Islam against modernization, but declared that it is the basis of modernity and innovation. According to Sura, those who claim this are either ignorant of the true nature of Islam, or they deliberately confuse the public. According to him, true culture means Islam, and Islam is what true culture is. Sur declared that Turkish Turks and Azerbaijani Turks have the same language and roots. According to him, only Ottoman Turkish is more difficult to understand than Azerbaijani Turkish. The reason for this is that Ottoman Turkish is more influenced by Arabic-Persian languages. From this point of view, he was in favor of simulating Azerbaijani literary Turkish to the Ottoman literary language. Sur believed that a common Turkish should be formed and developed outside the Arabic-Persian languages as much as possible between Ottoman and Turkish Turks. In his articles, Sur tried to reveal the essence of the Armenian-Muslim conflicts that erupted at the beginning of the 20th century, including the philosophy of "Armenian character". It is clear from this that the cleansing of "Kars region and Iravan province on the border of Turkey" from Turks was not accidental, and the grounds for the creation of the "Armenian state" were created at the expense of these lands in the future.

Purpose - To analyze A.Sur's views on enlightenment and society, including the ideas of Turkism and Islamism.

Methodology – comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

The results of the study – Searching for reconciliations between the ideas of A. Sur and the socio-political and ideological requirements of the contemporary era

Keywords: *Islamism, Turkish-Islamic union, Turkism, Russification, Persianization, Turanism, Enlightenment*